

Anu Raudsepp

Juutide haridusoludest Venemaal, Eestist pärit esimesi juuditare Tartu ülikoolis

(raamatust „Vita academica, vita feminea“. Artiklite kogumik.,
Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. a.)

Eesti juudi kogukonna ajaloo tipp hetkel, 1930. aastate lõpul etendasid juudid siinses ühiskonnas suurt rolli. Seda võimaldasid nende haridustase ja kehtivad seadused. Umbes 10% juutidest oli kõrgharidus (valdavalt õigus-, arsti- või majandusteaduse alal), mis ületas kümme korda kõrgharilaste osa rahvastikus tervikuna. Juutidele jäid selles alla ka baltisakslased, eestlastest rääkimata.¹

Eesti juutkonna temaatikat on seni väga vähe käsitletud. Kõige põhjalikum uurimus on 1937. a. koostatud Abe Liebmani magistritöö.² Käesolevas artiklis vaadeldakse Eestist pärit juuditare akadeemilise hariduse algust, püüdes näidata Eesti juutide kõrghariduse taotluste teket laiemaltki.

Juutide haridusvõimalustest Venemaal 19. sajandil ja 20. sajandi algul

19. sajandi lõpuks oli maailmas umbes 10 miljonit juuti, kellest ligikaudu 5 miljonit elas Venemaal.

1835. aastast võisid nad kitsendusteta paikneda kuues kubermangus (Minsk, Vilnius, Podoolia, Volõõnia, Jekaterinoslav, Grodno) ja piirangutega veel üheksas kubermangus (Kiiev, Herson, Poltaava, Tšernigov, Mogiljov, Vitebsk, Tauria, Kuramaa ja Liivimaa) ning kahes oblastis (Bessaraabia ja Belostok).³ Möödunud sajand algas juutidele hariduse mõttes üsna lootusrikkalt, sest 1804. a. lubati neil õppida kitsendusteta Venemaa rahvakoolides, gümnaasiumides ja ülikoolides. Neid õigusi kinnitati veel 1835. aastal.⁴ Suuremad muudatused algasid 1840. aastatel, langedes ajalisel kokku slavofiilide ideede levikuga Vene ühiskonnas, millega kaasnes ususalvivuse vähenemine ja õigeusu tähtsuse kasv. 1844. aastast alates tuli rajada juudi noormeestele erioppeasutused.⁵

Venestuspoliitika süvenemine 1880. aastatel tähendas ka juudivastaseid repressioone. 1887. a. kehtestati juutidele kesk- ja kõrgemates õppeasutustes kvoodid: nn. juudikubermangudes 10%, mujal 5% (Moskvas ja Peterburis erandlikult koguni 3%) õppijatest. Mitmed õppeasutused suleti juutidele täielikult (Peterburi sõjameditsiini akadeemia, Moskva teatrikool). Seadus kehtis ka kõrgematele naiskursustele astuda soovijatele.⁶ Piirangud kaotati Venemaal alles 1916. aastal.⁷

Kahtlemata olid hariduspiirangud juutidele raskeks katsumuseks, sest kirjatarkust on juutide seas läbi aegade kõrgelt hinnatud. Ka Venemaa peamistes juutidega asustatud kubermangudes ületas juutide kirjaoskus märgatavalt õigeusklikest enamuse taseme, ulatudes 1897. a. rahvaloenduse andmetel 31,5%lt Podoolia kubermangus 54,3%ni Tauria kubermangus. Samal ajal oskas juudipiirkondade õigeusklikest lugeda ja kirjutada näiteks Minski kubermangus 11,3% ja Vilniuse kubermangus 27,9%.⁸

Juutide kirjaoskus oli kõrgeim Venemaa enam arenenud kubermangudes —

Eesti-, Liivi- ja Kuramaal.⁹ Nende alade elanike kirjaoskusest konfessiooniti annab ülevaate tabel 1.

Sarnaselt teiste kubermangudega olid siingi harituimad protestandid. Eesti ja Läti haridustraditsioonid mõjutasid ka õigeusklike ja juutide hariduspüüdlusi.

Tabel 1. *Eesti ja Läti elanike kirjaoskus konfessioonid 1897. a.*

Kubermang	Keskmine kirjaoskus	Protestandid	Juudid	Õigeusklikud
Eestimaa	79,9%	83%	62,6%	61%
Liivimaa	77,7%	80,9%	61,1%	69,9%
Kuramaa	70,9%	77,2%	53,6%	57,8%

Juutide esimene ulatuslikum asumine Eestisse toimus 19. sajandi keskpaiku, mil siia saabusid 1) illegaalsed Poola, Leedu ja Kuramaa külakaupmehed ja käsitöölised, lootes leida paremaid majandamis- ja elutingimusi; 2) juudi üliõpilased ja õppejõud Tartu ülikooli.¹⁰

Eesti olud olid 19. sajandi lõpul leebemad kui Venemaal, seepärast saabus siia rohkesti juute: 1867-1897 kasvas nende arv Eestis kuus korda. Suurimates juudikeskustes loeti neid 1897. aastal järgmiselt: Tartus 1449 ja Tallinnas 1058.¹¹

Eriti hinnati Tartu vabamaid elamistingimusi, kus juudid said sageli kehtivaid eeskirju eirates elamisloa. Nii anti 1885. a. Poltaava gümnaasiumi 7. klassi õpilasele Steinbergile ilma lõputunnistuse esitamiseta õigus elada Tartus ja astuda Tartu veterinaariainstituuti,¹² 1892. a. said elamisloa kaks juudi käsitöölise poega, Leiser Mirwitz ja Benjamin Piltin, kes soovisid õppida Tartu reaalkoolis¹³ jne.

Eesti juudid nägid järeleandmistes eelkõige Tartu politseimeister Eduard Rasti vastutulelikkust ja heasüdamlikkust, nimetades teda suureks juutide abistajaks, kes päästis juute väljasaatmisest ja varanduste loovutamisest,¹⁴ kuid ei märganud selles teiste eestlaste teeneid. 19. sajandi lõpust leidub rida dokumente, milles juudi käsitöölised saavad elamisloa seepärast, et eesti talupojad tõendavad politseimeistrile nende elamist Tartus enne 1879. aastat.¹⁵ Vastavalt Vene siseministeeriumi 21. juuni 1882. a. ringkirjale karmistati alates 1882. aastast juutidele elamislubade andmist, sest neis kahtlustati sageli välisriikide agente, kes võivad kohalike elanike seas separatismiideid levitada.¹⁶ Muuseas, alates 1900. aastast lõpetati Venemaal ka juutide aadliseisusse tõstmine.

Juudi üliõpilased Tartu ülikoolis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul

Tartusse kogunes juute paljugi tänu Tartu ülikoolile. Ilmselt esimeseks silmapaistvaimaks Tartu ülikooliga seotud juudiks tuleb pidada klassikalise filoloogia, esteetika, kirjanduse ja kunstiajaloo professorit (1802-1836) ning ülikooli raamatukogu rajajat Johann Karl Simon Morgensterni.

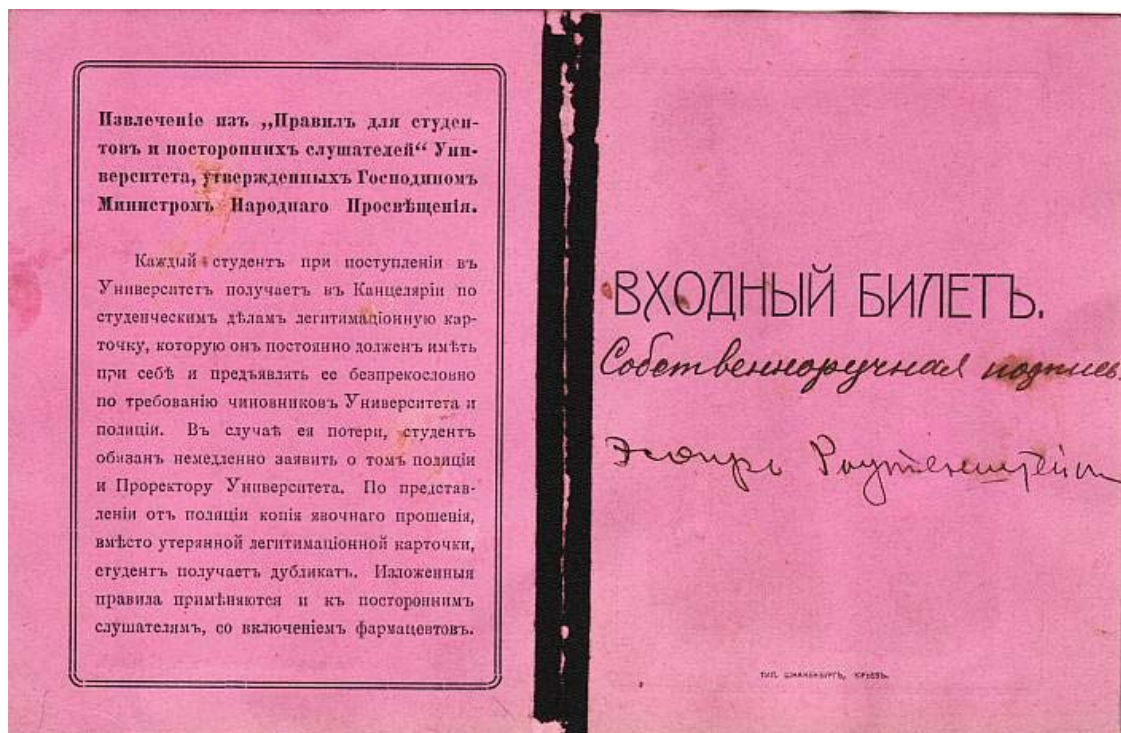
Tartu ülikooli teatmikest selgub, et juudi üliõpilased pärinesid mitmest Vene kubermangust, palju oli Kuramaalt (näiteks kümnendik esimestest juudi naistudengitest 1915-1918).¹⁷

Võimalik, et Kuramaa juudi üliõpilased mõjutasid ka Tartus juutide suhtes soodsama õhkkonna kujunemist, sest nad suhtlesid nii Kuramaalt pärit kui ka

siinsete haritlastega. Esimesi Kuramaa juudi üliõpilasi Tartu ülikoolis oli arvatavasti Aleksander Vulfius (ka Wulffius) (1820-1884) Miitavist, kes õppis 1844-1848 õigusteadust, olles hiljem tunnustatud Tartu jurist. A. Vulfiuse isik võiks pakkuda huvi, sest tema lähemasse tutvuskonda kuulus silmapaistvaid baltisaksa ja eesti haritlasi, sh. krahv Leo von Keyserling¹⁸ ja dr. Mihkel Veske.¹⁹ Kuigi ta läks ristiusku, jäi Vulfius seotuks juudi kogudusega, aidates muu hulgas osta 1867. a. juudi sünagoogile maja.²⁰

Soovi korral võeti Kuramaa juudi tudengeid Kuramaa üliõpilasi koondavasse korporatsiooni Curonia. Aastatel 1850-1882 said värvid vähemalt seitse juudi arstitudengit.²¹

Tartu ülikoolis ei peetud kinni nn. juudidprotsentidest. 1878. a. õppis siin 31 juuti, 1889. a. juba 301 ehk 10% TÜ üliõpilastest.²² 1890. aastate lõpul kasvas juudi rahvusest üliõpilaste arv veelgi, ulatudes 18-20%ni tudengitest.²³

Alates 1916. aastast hakati juute vastu võtma nii normi järgi (*po norme*) kui ka väljaspool normi (*vne normy*). Normi järgi võeti vastu järgmisi isikuid: kõigepealt neid, kelle perekonnaliikmed olid saanud sõjas ordeneid või teisi autasusid, haavatud võitluses vaenlase vastu või hoopis langenud. Kui sellistele nõudmistele vastava kontingendi soovid olid täidetud, rahuldati avaldused, millest ilmses, et sisseastuja pereliikmed ei olnud veel saanud sõjas kannatada ega omanud teenetemärke. Kui nende kahe tingimuse järel oli veel vabu kohti, eraldati kandidaatidele kohad lõputunnistuste alusel. Väljapool normi võetavate kategooriasse kuulusid need, kes olid teeninud armees, kuid vabastatud haavataasaamise või haiguse tõttu. Vastu võeti ka sanitaarmeditsiinilises väeosas teenivate meedikute ja haridusalal töötavate juutide lapsi. Sõja tõttu töövõimetuks jäänud vanemate ülalpidamise kaotanud lapsed kuulusid samuti selle kategooria alla.

Kuidas aga tegelikult sellest eespool kirjeldatud seadusest kinni peeti, ilmneb Tartu ülikooli kogemustest.

Venestusajal tuli Tartu ülikooli mitmeid juudi rahvusest õigusteaduskonna õppejõude, neist teenekamaid oli rahvusvahelise õiguse professor (1893-1918) Vladimir Grabar, kes tolle aja kohta erandlikult soosis akadeemilist naisharidustki. Ilmselt mõjutas tema suhtumist naisküsimusesse tugevasti ema, kes osales aktiivselt poliitikas: ta propageeris 19. sajandi lõpul Galiitsia eraldamist Austria-Ungari keisririigist ning veetis seetõttu palju aastaid Austria-Ungaris vangistuses.²⁴

Eesti ajakirjanduses käsitleti vaadeldaval perioodil juudi tudengeid vähe. Peamiselt refereeriti vene ajakirjanduse muret juutide arvukuse pärast TÜs.²⁵ Nii kordas Sakala 1911. a. Rižskij vestniku artiklit, milles peeti hädaohtlikuks juutide rohkust Tartu ülikooli õigusteaduskonnas (10%) ja arstiteaduskonnas (15% tudengitest). Samuti märgiti, et iga aasta mais ja detsembris korraldatavatel apteekriabiliste eksamitel osalevast 125-150 inimesest on juute alati umbes 100.²⁶

19. sajandi lõpul tulid Tartu ülikooli õppima esimesed Eestis sündinud juudid. Aastatel 1889-1918 õppis siin teadaolevalt 87 Eesti juuti, 69 meest ja 18 naist.²⁷ Nende territoriaalset päritolu näitab tabel 2.

Tabel 2. Esimeste Eesti akadeemiliste juutide päritolu sünnikoha järgi

Linn	Mehed	Naised	Kokku
Tartu	36	8	44
Tallinn	19	1	20
Narva	6	0	6
Valga	1	4	5
Pärnu	2	0	2
Rakvere	2	0	2
Võru	1	1	2
Viljandi	1	0	1
Haapsalu	0	1	1
Põltsamaa	0	1	1
Kokku	69	18	87

Tabelist 2 ilmneb, et pooled juudi tudengitest pärinesid Eesti suurimast juudi keskusest Tartust, järgnesid Tallinn ja Narva. Sotsiaalselt tulid nad valdavalt

kaupmeheperekonnast. Sageli saatsid silmapaistvad juudi kaupmehed Tartu ülikooli õppima mitu järeltulijat: Tartust David Mirwitz²⁸ kaks poega (Samuel Siegfried ja Boris Mordsche); Benjamin Zimbleer poja ja tütre (Abram Ber ja Elkone)²⁸; Tallinnast Jakob Rubin kaks poega (Heimann ja Aleksander); Haim Pikarewitz kaks poega (Boris Boruch ja Nikolai Kalmen); Narvast Abram Rubanowitz koguni kolm poega (Rafail, Joosep Jossif ja Israel).

Erialati õpiti kõige enam meditsiini, seejärel õigusteadust. Nimekamaid TÜ juudi vilistlasi oli Hirsch Braschinsky (*dr. med.* Berliin 1923), kes töötas hiljem Tallinnas arstina ja hukati natside poolt.

Esimeste Eesti juudi haritlaste hulka kuulusid kindlasti naised. Kui 1905. aastal lubati esmakordselt ka naisi Tartu ülikooli vabakuulajateks, olid mitmedki Eesti juuditarid juba sajandivahetusel õppinud Euroopa ülikoolides. Tuntumad olid õed Gutkinid Tallinnast.

Esimesed Eesti juuditarid Tartu ülikoolis

Vene juutkonna õigeusklike omast suurem haridushuvi ilmnes ka juudi naiste puhul. 1897. a. rahvaloenduse järgi oli juudipiirkondades nende kirjaoskus näiteks 21,7% Podoolia kubermangus, 43,6% Tauria kubermangus, õigeusklike naiste kirjaoskus 3,68% Minski kubermangus ja 26,8% Vilno kubermangus.

Edasipüüdlikumatel õnnestus kitsendustele vaatamata jõuda kõrghariduseni juba 19. sajandi lõpul. Sel ajal läks palju Vene naisi Euroopasse, kus neil avanesid paremad õppimisvõimalused. Vene naistudengite päritolu pole siiski alati selge, aga vähemalt Saksamaal ja Šveitsis äratas tähelepanu Vene juuditaride arvukus.²⁹

1902. a. kurdeti Leipzigi ülikoolis, et ebasoovitavad Vene naistudengid on enamasti juuditarid, kes ei saanud kodumaal meditsiini õpida. Ilmselt kardeti konkurentsi, sest vene juuditaride vastu protesteerisid ka kohalikud juudid.³⁰

Berni ülikoolis moodustasid naised 1903.-1904. aastal 35% tudengitest. Domineerisid Vene tudengid, nendest paljud juuditarid.³¹

Saksamaal märgati juuditaride rohkust naistudengite seas laiemaltki: riigis moodustasid juudid rahvastikust kõigest 1% (protestandid 62% ja katoliiklased 36%), aga Frankfurdi ülikooli naiste meditsiinkursustel õppis 1906. a. 27 protestanti, 23 juuti, viis katoliiklast ja üks dissident.³² Berliini ülikooli naisüliõpilastest olid 1913.-1914. aastal 21,7% juudiusulised, 8,9% katoliiklased ja ülejäänud peamiselt protestandid.³³

Juuditaride Tartusse õppima tulekut aitas ette valmistada Vene siseministeeriumi poolt 1879. aastal juutidele Liivimaal elamisloa andmine, kui neil oli apteekriabilise, velskri või ämmaemanda kutsetunnistus või nad õppisid selleks.³⁴

Juuditare huvitasid eeskätt Tartu naistekliiniku juures alates 1811. a. regulaarselt korraldatavad ämmaemandate kursused. Eestlannade vähene huvi haritud ämmaemandaks saada andis aeg-ajalt kõneainet ajakirjanduse jaoks.³⁵

1897. a. tegi Postimees lausa ettepaneku saata igast kihelkonnast 1—2 naisterahvast Tartusse ämmaemandate kooli õppima.³⁶

²⁸ Tundub, et 4 last – pojad Abram, Elkone, Mendel ja tütar Sore-Lea. Elkone on meesnimi. - MR

Vene juuditarid pürgisid läbi raskuste haritud ämmaemandaks. 9. märtsil 1898 arutati Tartu politseivalitsuses Tartu ülikooli naistekliiniku ämmaemandate koolis õppivale 18 juuditarile elamisloa andmist.³⁷ Loa said 13 õppurit. Arvatavasti lubas Tartu ülikool juuditaridel edasi õppida, sest elamisloata jäänud juuditarid jätkasid loa taotlemist.³⁸ Tartu politseivalitsuse arupärimise peale vastati Tartu ülikoolist, et 9. märtsil 1898. a. elamisloast ilmajäänud juuditar Ita Jusifovna Türil lõpetas ämmaemandate kursused ja arstiteaduskond andis talle 8. juulil 1898. a. vastava diplomi nr. 693.³⁹

Naisi lubati täieõiguslike üliõpilastena Tartu ülikooli 1915. a. Kõige enam juuditare (252 ehk 45% naisüliõpilastest) õppis ülikoolis 1915-1918.⁴⁰ Kõige rohkem oli Liivimaa kubermangust (52 ehk 20,6%, neist 38 Riiast); järgnesid Vitebski kubermang (29 ehk 11,5%), Kuramaa kubermang (25 ehk 9,9%), Mogiljovi kubermang (19 ehk 7,5%). Need olid kõrgema kirjaoskuse tasemega piirkonnad. Suurimatest juudikubermangudest (Kiiev, Volõõnia, Podoolia) tuli juuditare Tartu ülikooli suhteliselt vähe. Eestis sündinuid oli juuditaridest 6,7% (17).

Esimesed Eesti akadeemilised juuditarid Tartu ülikoolis.

1. Mally Flacks, med. 1918, jur. 1920
2. Dwora Gurewitsch, mat. 1917 (18), keem. 1918 ekstern.
3. Rosa Gutmann (ab. Glikman), med. 1917-1918
4. Dina Hirschberg, med. 1915-1918-, 1920-1924
5. Libe Mere Buras (ab. Gleser), med. 1917-1918, 1918-1921
6. Rahel Herzberg, med. 1918 ekstern.
7. Nesse Katzin, keem. 1918, filos. (ingl. fil.) 1920-1925
8. Hanna Kahn, ajal-keel. (germ.) 1918
9. Esther Malka Kropman (snd. Kaplan), ajal-keel. vabak. 1917, jur. 1918
10. Pauline Pasternak (ab. Kraemer), med. vabak. 1918—, 1920— 1921, vabak. 1921
11. Haja Gene (Have) Saks (ab. Ring), med. 1918- 1920-1924
12. Reine Scher, med. 1918-1927
13. Zilla Slomka, füüs-mat. (lood.) 1918
14. Sara Beile Teischew (ab. Bassel), med. 1918, 1920-1926
15. Dobe Teischew, füüs., mat. 1918, majandus 1923-1928
16. Ella Wilensky (Vilenskaja), pseud. Ella Amitan, dent. 1915, füüs-mat. 1917, med. 1917-1918, ekstern.
17. Esther Schein, med. 1918

Eestis olid omandanud keskhariduse ka 12 Venemaa teistest kubermangudest Tartu ülikoolis õppivat juuditari, seega kujunes populaarseimaks keskõppeasutuseks Tartu Puškini tütarlastegümnaasium (8) ja Tartu Šilova tütarlaste eragümnaasium (7). A. Liimi andmetel õppis nendes õppeasutustes küllaltki palju juuditare: 1917. a. esimeses 55 ja teises 29.⁴¹

Akadeemilisse naisharidusse suhtuti Eestis 20. sajandi alguses skeptiliselt. Ägedamaid vastaseid oli Ado Grenzstein,⁴² kuigi viimasel ajal on selle keerulise isiksuse ümberhindamisel rõhutatud tema eesrindlikke haridusvaateid.⁴³ A. Grenzsteini sõnul oli ta kõrgema naishariduse vastane juba siis, kui Lydia Koidula talle kõrgema tütarlastekooli idee elluviimiseks kooli juhataja kohta pakkus.⁴⁴ Et Grenzstein suhtus väga halvasti juutidesse⁴⁵, siis haritud juuditarid olid ilmselt eriti halb variant. Tema sellisele seisukohale viitavad mitmed artiklid ka A. Grenzsteini kritiseerijate, eriti tuntud maadeuurija ja rännumehe Jakob Lukatsi sulest.⁴⁶ J. Lukats kiitis oma kogemustele viidates

Vene juutide edasipüüdlikkust ja tarkust, rõhutades ka naiste hariduse vajalikkust.⁴⁷ A. Grenzstein omakorda nägi J. Lukatsi vaadete taga viimase juuditarist abikaasat.⁴⁸

Lõpetuseks

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul olid Eestis juutide õppimisvõimalused soodsaimad kogu Vene impeeriumis, mida kasutasid aktiivselt ka siinsed esimesed juudi naisharitlased. Tänu kultuurautonoomiale loodi Eesti Vabariigis juutidele õppimiseks veelgi soodsamad tingimused.

Viited

- ¹ Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918-1940. Dokumente ja materjale. Koostanud A. Matsulevitš. Tallinn, 1993. Lk. 17-20.
- ² A. Liebman. Ajaloolised ja kultuurilised eeldused juudi koguduste tekkimiseks ja arenemiseks Eestis. Magistritöö. Tartu, 1937.
- ³ Polnoe Sobranie Zakon. 1835. Sobranie 2., otdelenie 1., Nr. 8054- S. 308-323.
- ⁴ Bol'shaja enciklopedija. Pod. red. S. N. Južakova. T. 9. S. Petersburg, 1902. S. 90. (BE).
- ⁵ BE. S. 105.
- ⁶ TÜ KHO. F. 67.N. 1.S. 14. L.2.
- ⁷ Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Koostanud K. Siilivask. Tallinn, 1982. Lk. 281.
- ⁸ Pervaja vseobščaja perepis' naselenija Rossijskoj imperii, 1897. g. T 3: Bessarabskaja gubernija; m. Volynskaja gubernija, Vilenskaja gubernija; m. 5: Vitebskaja gubernija; m. 8, m. 11: Grodnenskaja gubernija; m. 16: Kievskaja gubernija; m. 22: Minskaja gubernija; m. 23: Mogilevskaja gubernija; m. 32: PodoPskaja gubernija, 1904; m. 33: Poltavskaja gubernija; m. 41: Tavriceskaja gubernija; m. 47: Hersonskaja gubernija; m. 48: Cernigovskaja gubernija; m. 78: Tobol'skaja gubernija.
- ⁹ Samas. m. 21: Lifljandskaja gubernija; m. 19: Kurljandskaja gubernija; m. 49: Estljandskaja gubernija.
- ¹⁰ E. Berg. Juudi asustuse iseärasusi Eestis. Akadeemia. 1994. Nr. 4. Lk. 817.
- ¹¹ Samas. Lk. 818.
- ¹² EAA. F. 325. N. 1. S. 25. L. 7, 7p, 8.
- ¹³ EAA. F. 321. N. 1. S. 191. L. 109, 114.
- ¹⁴ K. Jokton. Juutide ajaloost Eestis. Tartu, 1992. Lk. 25.
- ¹⁵ EAA. F. 325. N. 1. S. 399. L. 33, 121, 129, 185, 254, 319.
- ¹⁶ EAA. F. 325. N. 1. S. 25. L. 107, 107p.
- ¹⁷ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat, 1889; Tartu üliõpilaskonna teatmik. Album Academicum Universitatis Tartuensis. 1889-1918.1.-3. kd. Toim. R. Kleis. Tartu, 1986-1988.
- ¹⁸ KM. F. 211. M. 33: 10. Kirjad krahv Leo von Keyserlingile (22. II 1876-26. IV 1883).
- ¹⁹ KM. F. 149. M. 4: 33. A. Wulffius teatab M. Veskele oma tütre Mathilde abiellumisest prof. dr. Karl Weihrauchiga.
- ²⁰ K. Jokton. Lk. 19.
- ²¹ E. Kehn. Jüdische Studentenaktiv in einer deutsch-baltischen Korpora-

- tion. Zirkel und Zionsstern. Hersg. von H. Seewann. Graz, 1996. S. 53-54.
- ²² Tartu ülikooli ajalugu. Lk. 133.
- ²³ Samas. Lk. 281.
- ²⁴ A. M. Ladyženskij. Pamjati V E. Grabaqa (k stoletiju roždenija). Izvestija vysših ucebnyh zavedenij. Pravovedenie. 1965. Nr. 3. S. 177-179.
- ²⁵ Linda. 1895. Nr. 20; Tallinna Sõber. 1895. Nr. 20; Postimees. 1895. Nr. 98; Linda. 1900. Nr. 40; Uus Aeg. 1901. Nr. 85; Sakala. 1911. Nr. 98.
- ²⁶ Samas.
- ²⁷ Album Academicum Universitatis Tartuensis 1889-1918. II kd.
- ²⁸ Juudi kaupmeeste perekonnast Mirwitzist vt. lähemalt: EAA. F. 1444: Mirwitz, Tartu kaupmehed (1920-1940).
- ²⁹ Vt. lähemalt: James C. Albisetti. Schooling German Girls and Women: Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century. Princeton, 1988.
- ³⁰ Samas. Lk. 245.
- ³¹ Samas. Lk. 298.
- ³² Samas. Lk. 216.
- ³³ Samas. Lk. 290.
- ³⁴ EAA. F. 325. N. 1. S. 25. L. 7, 7p., 8.
- ³⁵ Eesti Postimees. 1867. Nr. 37; 1871. Nr. 151; Postimees. 1894. Nr. 11; 1897. Nr. 52; Sakala. 1884. Nr. 19.
- ³⁶ Postimees. 1897. Nr. 52.
- ³⁷ EAA. F. 325. N. 1. S. 399. L. 44.
- ³⁸ Samas. L. 48-59.
- ³⁹ Samas. L. 59.
- ⁴⁰ Projekti "Akadeemiline naine Eestis kuni 1918" andmebaas.
- ⁴¹ A. Liim. Tütarlaste keskkariduskoolidest ja nende õpilastest 1861-1917 // Kleio. 1996. Nr. 4. Lk. 28.
- ⁴² Olevik. 1912. Nr. 2, 37-40.
- ⁴³ J. Arukaevu. Ado Grenzteini tagasitulek // Akadeemia. 1997. Nr. 12. Lk. 2494-2498.
- ⁴⁴ Olevik. 1912. Nr. 2.
- ⁴⁵ J. Undusk. Esimene Eesti juudiõgija/Vikerkaar. 1991. Nr. 2. Lk. 66-74-Nr. 3. Lk. 57-68.
- ⁴⁶ J. Lukats. Juudiküsimus ja naisküsimus // Olevik. 1913. Nr. 10, 11.
- ⁴⁷ Peterburi Teataja. 1909. Nr. 50, 85, 86.
- ⁴⁸ A. Grenzstein. Lõpkontserdi algus. Olevik. 1913. Nr. 15.